

CHARLIE HEBDO. DE LA LIBERTATEA DE EXPRIMARE LA DECIZIA ETICĂ

Lector dr. Gelu SABĂU *

Abstract: *In this article I propose an analysis of the case of the satirical magazine Charlie Hebdo, starting from the issue of the limits of the freedom of expression and the ethical responsibility of journalistic decisions. I have tried to find out to what extent can freedom of speech be legitimately limited when it comes into conflict, in the public space, with religious freedom. Thus, I have first discussed the perspective that classical liberalism proposes here - through John Stuart Mill - and then I have reviewed the jurisprudence of the European Court of Human Rights, trying to examine the solutions proposed by the Court judges in similar cases. Finally, I have also presented the reasons why the editors of the magazine decided to publish the caricatures with Mohamed, as well as the arguments advanced by the French judges in the lawsuits against the magazine.*

Keywords: *Charlie Hebdo, cartoons, Islam, Mohamed, freedom of speech, ethical responsibility, terrorism, violence*

Introducere

Atentatul terorist comis la data de 7 ianuarie 2015 în redacția săptămânalului parizian *Charlie Hebdo* a fost, dincolo de tragedie, un fenomen mediatico-politic global. S-au scris sute și mii de articole pe această temă, s-au organizat dezbateri televizate la care au participat politicieni sau lideri de opinie importanți, iar la Paris liderii politici europeni

* Universitatea „Hyperion” din București, Facultatea de Jurnalism.

s-au întrunit într-un marș al tăcerii, pentru a demonstra solidaritate împotriva unor astfel de acte de barbarie. Desigur că, după atacul asupra turnurilor gemene din New York, atentatul din redacția pariziană a fost cel mai mediatizat atac terorist, și asta din cauza mizei sale simbolice: uciderea unor ziariști într-o redacție este echivalentă, la nivel simbolic, cu un atentat la adresa libertății de exprimare. Mulți l-au considerat un atac asupra civilizației occidentale și asupra valorilor care stau la baza sa. De aici și reacția, aproape spontană, de solidarizare a milioane de oameni, manifestată prin formula *Je suis Charlie!*

După cum era de așteptat, și în România reacțiile au apărut instant. Ele au fost diverse: unii au deplâns soarta caricaturistilor de la *Charlie Hebdo*, căzuți victime ale unor atacuri barbare², alții i-au criticat pentru caricaturile de prost gust, cu un puternic caracter de blasfemie la adresa religiei, în general³, alții încercau să sugereze că „și-au căutat-o”, asasinatul fiind într-o oarecare măsură o consecință a actelor deliberate ale jurnaliștilor francezi⁴,

² Este cumva de la sine înțeles, din punct de vedere uman, că majoritatea celor care s-au exprimat atunci au avut această atitudine.

³ „Sunt sigur însă că stîrneau ura credincioșilor musulmani. Ei totuși au continuat s-o facă. De ce? Pentru că lipsiți de talent de umoriști (caricaturile din ultimul număr, cel pe care l-am luat de la Paris, sunt de tristețea unei masturbații la rece), redactorii au apelat la eterna șmecherie mizeră a celor care n-au talent de ziariști: Provocarea, provocarea care aduce publicitate gratuită și, prin asta, tiraj.” (Ion Cristoiu, „O imbecilitate moțată. Solidarizarea cu cei de la *Charlie Hebdo*”, 11 ianuarie 2015, disponibil pe blogul personal, la adresa: <http://www.cristoiublog.ro/gindul-de-duminica-11-ianuarie-2015-2/>, accesat la 04.05.2017.

⁴ „Caricaturile sunt niște prostii, ca și acestea din Franța. Este vorba de o atitudine inconstientă, neprofesională a acestor jurnaliști de la săptămânalul satiric. După ce au fost avertizați, le spune ministrul de interne, ei dau dovadă de niciun fel de responsabilitate, de autolimitare, de conștiință profesională. [...] Jurnaliștii francezi au forțat nota într-un mod cu care eu ca jurnalist nu sunt de acord. Cred cu tărie în libertatea noastră de expresie. Cred că nimeni nu poate și nu trebuie să ne interzică nimic cu excepția legii, bineînțeles, a încălcării Constituției. Nu cred că trebuie să vină cineva să ne impună niște tabu-uri asupra unor subiecte, dar în același timp cred că trebuie să ne impunem noi niște limite.” (declarațiile lui Cristian Tudor Popescu au fost publicate pe paginademedi.ro, la 08.01.2015, disponibil la adresa <https://www.paginademedi.ro/2015/01/jurnalistii-romani-despre-atacul-de-la-charlie-hebdo-ctp-o-atitudine-inconstienta-neprofesionala-a-acestor-jurnalisti-de-la-saptamanalul-satiric-visniec-franta-is>, accesat la 04.05.2017). Sau, mult mai direct și radical, Florin Oprescu în editorialul său de pe ziare.com: „Daca un redactor-sef isi rafineaza, pe an ce trece, modul in care-si bate

alții vedeau aici un atac direct asupra valorilor civilizației occidentale⁵ ș.a.m.d. Un astfel de eveniment deschide, prin natura sa, posibilități multiple de interpretare, din cauza dimensiunilor multiple care sunt implicate: avem de-a face cu un amestec de religie și violență, de credință și ideologie, cu un exces al libertății de exprimare, cu un conflict al civilizațiilor, cu inadaparea unor emigranți care trăiesc în Occident la modul de viață occidental etc.

La câteva luni după tragicul eveniment, în România a fost publicat un volum colectiv, editat de Sorin Bocancea, dedicat analizei acestei situații: *Je suis Charlie? Regândirea libertății de exprimare în Europa multiculturală*. Cartea cuprinde opiniile și reacțiile unor oameni de presă, lideri de opinie, profesori, politologi etc. stârnite cu această ocazie. O secțiune a cărții, intitulată „Libertatea de exprimare. Pledoarii, critici și temeri”, cuprinde mai multe luări de poziție referitoare la libertatea de exprimare și limitele ei în societatea contemporană. Această secțiune a cărții uimește prin diversitatea opiniilor exprimate față de această problemă. Astfel, avem opinii precum cele ale lui Grigore Cartianu sau Doru Pop, care se situează în mod necondiționat de partea libertății (absolute) de exprimare⁶, opinii mai moderate, care cer în mod explicit limitarea libertății de exprimare (Raluca Mureșan & Minodora Sălcudean sau Radu Carp)⁷ și opinii care aproape că

joc saptamanal de aproape doua miliarde de islamisti, printre care se regasesc si un numar mai mare sau mai mic de islamisti extremisti, taman buni de teroristi si, cu toate ca stie foarte clar ca, daca va continua bataia de joc, va risca viata angajatilor, el continua sa-si bata joc de Mahomed si de islam, atunci oare n-ar fi normal ca redactorului-sef sa i se recomande un control psihiatric?” (Florin Oprescu, „Eu nu sunt Charlie. Miercuri, voi veți mai fi Charlie?”, *ziare.com*, 10.01.2015, disponibil la adresa <http://www.ziare.com/international/atentat-paris/eu-nu-sunt-charlie-miercuri-voi-veți-mai-fi-charlie-opinii-1342393>, accesat la 05.05.2017).

⁵ Vezi, spre exemplu, articolele publicate în Partea a IV-a, intitulată „Ciocnirea civilizațiilor”, a cărții editată de Sorin Bocancea, *Je suis Charlie? Regândirea libertății în Europa multiculturală*, Editura Adenium, Iași, 2015, pp. 243-286.

⁶ Grigore Cartianu, „Nu există jumătăți de libertate!”, în S. Bocancea (coord.), *Je suis Charlie?*, pp. 85-90; Doru Pop, „Și eu sunt *Charlie Hebdo*”, în S. Bocancea (coord.), *Je suis Charlie?*, pp. 91-104.

⁷ R. Mureșan & M. Sălcudean, „*Je suis Charlie* sau despre libertatea de exprimare, toleranță și protejarea sentimentelor religioase”, în S. Bocancea (coord.), *Je suis Charlie?*, pp. 109-119; R. Carp, „Libertatea de exprimare, libertatea religioasă și dreptul la viață din perspectiva moștenirii religioase a Europei și a garantării drepturilor omului”, în S. Bocancea (coord.), *Je suis Charlie?*, pp. 120-125.

acuză în mod explicit libertatea de exprimare și o condamnă ca fiind un nou „idol” al epocii contemporane (Nicu Gavriluță)⁸. Desigur, existența unor opinii atât de diverse poate avea, după părerea mea, cel puțin două cauze: 1) subiectul este unul foarte delicat, problema limitei libertății de exprimare într-un caz precum cel de față, fiind o chestiune aproape imperceptibilă; 2) în România nu există o tradiție și o cultură a libertății de exprimare, astfel că fiecare autor își fixează propriile criterii atunci când vine vorba despre acest subiect.

I. Liberalismul clasic și libertatea de exprimare

În articolul de față îmi propun să problematizez cazul *Charlie Hebdo* din perspectiva libertății de exprimare și a asumării eticii responsabilității din partea celor care se exprimă în public. Evident, a discuta dintr-o asemenea perspectivă, nu înseamnă deloc a cauționa sau a „scuza” în vreun fel cele întâmplate. Crima rămâne crimă, indiferent de pretextele ei. De altfel, este binecunoscut faptul că, într-o societate democratică, libertatea de exprimare este garantată prin Constituție, dar ea este în același timp limitată, cu trimitere la prevederile legilor în vigoare (legi ale presei, coduri civile sau coduri penale). Existența libertății de exprimare, garantată în mod constituțional, pune desigur problema limitei până la care ea poate merge. Poate deveni libertatea de exprimare abuzivă în anumite situații? În cazul de față, pretextul asasinatelor este limpede: blasfemia produsă de caricaturistii de la *Charlie Hebdo*, pentru simplul fapt că reprezentarea profetului Mahomed în Islam reprezintă o blasfemie în sine. Cu atât mai mult dacă este caricaturală. Întrebarea după care ne vom ghida în continuare este următoarea: este sau nu permisă, într-o societate democratică, blasfemia religioasă în numele libertății de exprimare? Ar trebui sau nu să limităm libertatea de exprimare a unor persoane în numele protejării sensibilității și a libertății religioase a altor persoane? Până unde poate merge critica la adresa religiei, astfel încât să nu fie încălcată libertatea de exprimare, dar să nu fie lezată nici identitatea religioasă a credincioșilor? Situația devine cu atât mai delicată când în discuție intră sensibilitatea religioasă, căci avem de-a face cu dimensiunea profundă a existenței unei persoane.

La aceste întrebări, John Stuart Mill, unul dintre autorii fundamentali pentru viziunea liberală asupra societății moderne, a răspuns limpede, încă de acum peste 150 de ani. Răspunsul său este clar: *libertatea de exprimare*

⁸ N. Gavriluță, „Libertatea de expresie – un nou „Dumnezeu” al lumii moderne”, în S. Bocancea (coord.), *Je suis Charlie?*, pp. 126-131.

nu trebuie limitată, nici măcar atunci când sunt prezentate în public doctrine imorale sau opinii blasfemiatoare. „Dacă argumentele din acest capitol au vreo valabilitate, atunci ar trebui să existe cea mai deplină libertate de a profesa și dezbate – ca o chestiune de convingere etică – orice doctrină, indiferent de cât de imorală ar putea fi considerată ea.”⁹ Mill consideră că nici o opinie, oricât de imorală ar putea fi considerată, nu poate fi cenzurată, deoarece verdictul asupra moralității sau imoralității ei trebuie să vină în urma dezbaterii publice, și nu ca o consecință a unei decizii emise de o anumită autoritate publică. Decizia luată de o astfel de autoritate ar plasa-o într-o postură de infailibilitate cu privire la cunoaștere, însă asta ar contrazice tocmai fundamentul argumentului lui Mill cu privire la libertatea de exprimare, care se bazează pe *failibilitatea cunoașterii*¹⁰. Istoria ne arată că pretenția de infailibilitate a unor autorități a avut de-a lungul timpului cele mai tragice urmări. Celebrele exemple ale lui Socrate și Iisus sunt invocate de Mill, ambii condamnați în vremea lor, printre altele, pentru opinii blasfemiatoare la adresa divinității¹¹. Or, timpul a demonstrat ulterior că cei care i-au condamnat s-au înșelat și că ar fi fost mult mai înțelept pentru ei să pună la îndoială opinia fermă în care credeau în acele clipe. De asemenea, Mill deplânge faptul că în zilele sale încă mai există condamnări pentru blasfemii aduse creștinismului sau că ateilor nu le este oferită protecția juridică pe motiv că, necredincioși fiind, nu prezintă nici o garanție pentru adevărul mărturiei lor în fața instanței¹².

Așadar, poziția lui Mill cu privire la libertatea de exprimare este, într-un mod destul de evident, una maximală. Ea decurge și din scopul explicit al lucrării lui Mill: pledoaria în favoarea libertății de exprimare a individului, chiar împotriva opiniei publice impuse de majoritate, atunci când este cazul. În schimb, Mill nu examinează în lucrarea sa anumite situații limită, în care autoritățile ar trebui, din diverse motive, să intervină și să limiteze libertatea

⁹ J. St. Mill, *Despre libertate*, Ed. Humanitas, București, 2014, p. 66, nota 1.

¹⁰ „Oricât de ferm convins ar fi cineva, nu numai de falsitatea, dar și de urmările periculoase, nu numai de urmările periculoase, dar și – ca să folosesc niște expresii pe care le dezaprob total – de imoralitatea și impietatea unei opinii, totuși, dacă în virtutea acestei aprecieri, care rămîne o apreciere personală chiar și atunci când este sprijinită și de opinia publică din țara respectivă sau din vremea respectivă, acel cineva împiedică audierea celor ce se pot spune în apărarea opiniei respective, atunci el dovedește că își atribuie o anumită infailibilitate.” (J. St. Mill, *op. cit.*, p. 77). Vezi de asemenea și considerațiile referitoare la *failibilismul epistemologic* al lui J. St. Mill, ale lui A. P. Iliescu, în „Prefață”, *op. cit.*, pp. 8-11.

¹¹ J. St. Mill, *op. cit.*, pp. 77-79.

¹² *Ibidem*, pp. 85-87.

de exprimare (spre exemplu, cazul unora care incită la violență¹³). Aici se găsește, ce-i drept, unul din punctele slabe ale concepției lui Mill. Principiul său devine inoperant în momentul în care nu există un consens cu privire la existența unui pericol grav pentru societate, ce ar trebui evitat, (spre exemplu, amenințarea teroristă), existența unui astfel de pericol devenind el însuși subiect de disensiune și dezbateră¹⁴.

Un alt neajuns al concepției lui Mill izvorăște din faptul că principiul său se bazează pe trasarea unei diferențe nete între acțiunile care îl privesc și îl afectează doar pe individ (*self-regarding acts*) și cele care îi influențează pe alții sau societatea în ansamblul ei (*others-regarding acts*). Or, în realitate, această distincție nu este atât de radicală, ea fiind mai degrabă una de grad și nu una de natură. Spre exemplu, dacă faptul de a fi fumător mă afectează în aparență doar pe mine, în realitate acesta îi afectează și pe ceilalți – atunci când fumez în spații comune închise, sau atunci când ajung să sufăr de boli pulmonare cauzate de fumat, iar societatea trebuie să suporte costurile tratamentului. La fel și în privința religiei. Deși în Occident se consideră că religia este o opțiune privată, în realitate lucrurile stau de multe ori altfel, prin simplul fapt că opțiunile credinței unui individ îi pot determina de multe ori anumite atitudini publice: să voteze un anumit partid, să participe la o mișcare socială etc. Spre exemplu, în Franța, deși religia e o problemă privată, purtarea însemnelor religioase vizibile în școlile laice nu este considerat un act care îl privește doar pe individ, ci se consideră că ele îi pot afecta și pe alții, care au altă religie sau care sunt necredincioși, și de aceea ele sunt interzise. În acest caz, statul francez a decis că acele însemne religioase îi pot afecta pe alții, decizie pe care Mill ar fi considerat-o cu siguranță un abuz din partea autorității statale, căci pentru Mill purtarea unui însemn religios este o chestiune strict privată, care nu afectează pe nimeni altcineva în afara persoanei în cauză¹⁵. De altfel, alte state – spre exemplu România – au tranșat diferit această dispută, permițând afișarea însemnelor religioase (și nu doar a celor private) în spații publice, motivând că afișarea unei icoane ortodoxe nu reprezintă o jignire pentru un musulman sau un ateu, iar, la limită, că pot fi afișate însemnele religioase ale tuturor celor care doresc să o facă¹⁶. Iată, deci, cum această limită între ceea ce mă afectează

¹³ De altfel Mill nu trasează întotdeauna o distincție clară între *opinie* și *acțiune*, sau *instigarea la acțiune* (vezi A.-P. Iliescu, „Prefață”, pp. 32-33).

¹⁴ Vezi A.-P. Iliescu, „Prefață”, pp. 12-14.

¹⁵ *Ibidem*, pp. 30-31.

¹⁶ Vezi, spre exemplu, intervenția lui Andrei Cornea cu ocazia dezbaterii referitoare la prezența icoanelor în școli: „Fiindcă, dacă scot icoanele pe motiv ca

pe mine și ceea ce îi afectează pe ceilalți devine volatilă și nu poate fi folosită drept criteriu atunci când este pusă în joc limitarea libertății de exprimare în cazuri ce sunt susceptibile de a afecta sensibilitatea religioasă a altora.

Așadar, deși principiile enunțate de Mill ne sunt de folos pentru a înțelege mai bine poziția unui liberal clasic în această privință, ele nu sunt totuși foarte utile pentru speța aleasă în cazul de față. La jumătatea secolului al XIX-lea, când scria Mill, puterea tradiției era încă destul de mare, iar problema care se punea era de a-l apăra pe individ de acea uriașă presiune a opiniei care venea din negura mileniilor. Societatea nu se confrunta atunci cu diverse tradiții culturale sau individualități ale căror viziuni să intre în conflict și, de aceea, pentru Mill, limitarea libertății de exprimare nu reprezintă o problemă. Situația este cu totul diferită azi, la începutul secolului XXI, când multiculturalismul este o realitate a civilizației occidentale, iar interacțiunea între diverse tradiții și valori ale unor civilizații diferite reprezintă o provocare reală pentru Occident. De aceea, pentru a încerca să găsec câteva criterii pentru discuția de față, voi lua drept reper cazuistica Curții Europene a Drepturilor Omului (CEDO) de la Strasbourg, referitoare la situații în care libertatea de exprimare devine opozabilă libertății religioase a altora.

II. Libertatea de exprimare și libertatea religioasă

Unul din cazurile celebre, care a constituit un punct esențial în jurisprudența CEDO, este cazul Otto Preminger *versus* Austria, judecat în anul 1994. Despre ce este vorba: în luna mai a anului 1985, în orașul Innsbruck, erau programate mai multe proiecții de film într-un cinematograful

sunt "simboluri religioase", mai am voie, de pilda, sa expun o reproducere cu o Madona de Rafael sau cu o Buna Vestire a lui Fra Filippo Lippi? Iar daca le las, am voie sa completez vizual peretele clasei cu imagini ca acestea sau altele: de pilda, pot sa alatur unei reproduceri de buna calitate a epitafului de la Cozia o menora dintr-un manuscris medieval? Sau o imagine cu "Allah Akbar"? Sau cu simbolul taoist Yin-Yang? Sau cu o reprezentare a lui Shiva cu multiple brate? Toate acestea sunt "simboluri religioase" ale diferitelor religii, unele ale unor religii sau culte prezente si in Romania. Da, sustin eu! Nimic nu ar trebui sa impiedice prezenta lor imaginistica, si nu numai la orele de religie. Ba chiar acest lucru sau ceva asemanator mi se pare necesar si benefic pentru procesul educational, la modul general." (A. Cornea, „Simboluri religioase”, *Revista 22*, 19.01.2007, articol disponibil la adresa: <http://revista22online.ro/3393/.html?r1=http%3A%2F%2Frevista22.ro%2F3393%2F.html>, accesat la 23.04.2017).

ce aparținea Institutului Otto-Preminger. Filmul, cu titlul *Das Liebeskonzil* (*Consiliu în Rai*), era o adaptare cinematografică după o piesă de teatru scrisă în 1894 de Oskar Panizza, scriere în urma căreia autorul a fost condamnat la închisoare pentru „crime împotriva religiei”¹⁷. Piesa reprezenta o tragedie satirică a cărei acțiune se petrece în Rai și care-l prezintă pe Dumnezeu Tatăl „ca fiind bătrân, infirm și lipsit de putere, pe Isus Cristos ca pe „băiatul mamei”, cu o inteligență scăzută, iar pe Fecioara Maria, care în mod evident este persoana care conduce totul, ca pe o destrăbălată fără principii. Ei decid împreună că omenirea trebuie pedepsită pentru imoralitate”¹⁸. În acest scop Dumnezeu Tatăl apelează la Diavol pentru a-i cere sfatul și împreună decid ca oamenii să fie infestați, fără să-și dea seama, printr-o boală cu transmitere sexuală. Ca răsplată pentru „complicitatea” sa Diavolul cere libertatea de gândire. Textul piesei are așadar suficiente detalii care au capacitatea de a-l oripila pe orice credincios și, în plus, libertatea de exprimare, una din valorile supreme ale modernității occidentale, este văzută ca o invenție a Diavolului!

La cererea diocezei Bisericii Romano-Catolice din Innsbruck, tribunalul va dispune sechestrarea și, ulterior, confiscarea filmului. Acuzația adusă: „defăimarea doctrinelor religioase”, fiind interzisă de Codul penal austriac, prin prevederile art. 188. Decizia tribunalului este lămuritoare: „Curtea de Apel a considerat că libertatea artistică era în mod necesar limitată de dreptul altora la libertatea de religie și e de datoria statului de a proteja o societate bazată pe ordine și toleranță. Instanța a susținut în continuare că indignarea era justificată [...] dacă prin conținutul său, produsul artistic era în măsură să aducă atingere sentimentelor religioase ale omului de rând cu o sensibilitate religioasă normală. Batjocura în bloc a sentimentelor religioase a cântărit mai greu decât orice drept la informație pe care marele public l-ar fi putut avea.”¹⁹ Judecătorii au considerat că în acest caz libertatea de exprimare s-a manifestat împotriva libertății religioase a altor cetățeni, motiv pentru care ea a fost limitată: „Libertatea artistică nu poate fi nelimitată. Limitările libertății artistice se regăsesc în primul rând în conținutul altor drepturi și libertăți fundamentale garantate de Constituție (cum ar fi libertatea de religie și de conștiință), apoi în nevoia unei forme ordonate de coexistență umană bazată pe toleranță și, în fine, în

¹⁷ M. Macovei (ed.), *Hotărâri ale Curții Europene ale Drepturilor Omului. Culegere selectivă*, vol. 1, Ed. Polirom, Iași, 2000, p. 405.

¹⁸ *Idem*.

¹⁹ *Ibidem*, p. 403.

încălțările flagrante și extreme ale altor interese protejate prin lege.”²⁰

În urma acestei decizii a tribunalului austriac, Institutul Otto Preminger s-a adresat Curții Europene a Drepturilor Omului. După judecarea cazului, Curtea a votat cu un scor de 6 la 3, în favoarea deciziei Curții de Apel austriece. Interdicția asupra filmului s-a menținut în continuare.

Însă, chiar dacă CEDO a dat în cele din urmă dreptate statului austriac, decizia nu a fost luată cu o majoritate radicală. Mai mult decât atât, considerăm că este interesant să urmărim și motivația celor 3 judecători, care au dat dreptate Institutului Otto Preminger, împotriva Austriei. Motivația celor 3 judecători a fost construită exact în spiritul argumentelor formulate de Mill în favoarea libertății de exprimare, care cere ca o anumită opinie să fie protejată în mod special atunci când vine împotriva opiniei majoritar acceptate sau când are darul de a contrazice opinia comună și a „șoca”: „libertatea de exprimare este o caracteristică fundamentală a unei „societăți democratice”. Este aplicabilă nu numai „informațiilor” sau „ideilor” care sunt primite favorabil sau cu indiferență ori considerate inofensive, ci în mod special aceluia care șochează, ofensează sau deranjează statul ori un segment al populației. Garantarea acestei libertăți este lipsită de sens atâta timp cât este conformă cu opinia acceptată.”²¹ Mai mult decât atât, libertatea de exprimare nu exclude dreptul de a exprima opinii care sunt contrare opiniilor religioase ale altor persoane, iar măsurile restrictive sau punitive pot fi luate doar când „acel comportament atinge un nivel al abuzului atât de ridicat și ajunge să se confunde cu negarea libertății de religie a altora, încât pierde dreptul de a fi tolerat de societate.”²² Or, în cazul de față, cei 3 judecători consideră că nu avem de-a face cu o situație similară, deoarece organizatorii și-au luat toate măsurile de precauție: filmul era programat să ruleze într-o sală proprie, în pliantele de prezentare potențialii spectatori erau informați asupra conținutului, astfel încât puteau să aleagă să nu vadă acel film, iar accesul în sală era interzis persoanelor sub 17 ani. „Se pare că în cazul de față a existat numai o posibilitate redusă ca cineva să fie confruntat cu materiale discutabile, fără a fi avertizat. Concluzionăm așadar că asociația reclamantă a acționat responsabil, astfel încât să limiteze atât cât era rezonabil de așteptat, posibilele efecte dăunătoare ale proiecției filmului.”²³

Așadar, deși majoritatea judecătorilor acestui caz decid să păstreze

²⁰ *Ibidem*, p. 404.

²¹ *Ibidem*, p. 412.

²² *Ibidem*, p. 413.

²³ *Idem*.

interdicția inițială de difuzare a filmului, argumentele celor 3 judecători care s-au opus deciziei majoritare sunt totuși demne de luat în calcul: 1) libertatea de opinie are sens sau, am putea spune, are cu atât mai mult sens, atunci când e vorba de opinii neconforme majorității, opinii care vin să zgâlțâie simțul comun; 2) libertatea de exprimare trebuie limitată în cazul în care ea interzice efectiv exercitarea libertății de conștiință a altora. Or, în cazul de față, creștinii nu erau împiedicați să frecventeze biserica din cauza acelui film, după cum de altfel nici nu erau obligați să-l vizioneze; 3) la fel, libertatea de exprimare poate fi limitată când manifestarea ei ajunge să tulbure o bună parte a populației, astfel încât să pună sub semnul întrebării pacea și armonia socială. Primele instanțe de judecată austriece și cei 6 judecători ai CEDO au considerat în cazul de față era vorba despre o astfel de situație, cei din urmă 3 judecători au considerat că nu²⁴.

După cum am spus, cazul Otto Preminger *versus* Austria a fost determinant pentru jurisprudența CEDO referitoare la astfel de cazuri. Alte două cazuri asemănătoare (Wingrove *versus* Marea Britanie și I.A. *versus* Turcia) au primit și ele soluționări similare. În cazul Wingrove *versus* Marea Britanie este vorba tot despre un film, *The Visions of Ecstasy*, în care, pornind de la viața și scrierile Sfintei Tereza de Avilla, sunt prezentate fanteziile erotice ale Sfintei, care cuprind, printre altele, și motivul unui Iisus crucificat. Filmul a fost văzut ca o blasfemie și nu a primit dreptul de înregistrare din partea British Board of Film Classification. Nigel Wingrove, regizorul filmului, deschide un proces pe care îl pierde, sub acuza de a fi încălcat legea blasfemiei (aflată în vigoare în Marea Britanie până în 2008). Cazul ajunge la CEDO în 1995, iar Curtea dă câștig de cauză Marii Britanii,

²⁴ Nu putem trece mai departe, fără a remarca felul total inadecvat, lipsit de acuratețe intelectuală, în care a fost receptat și invocat acest caz paradigmatic de către publiciștii români. Cel mai aproape de adevăr s-a situat profesorul Radu Carp care, fără a intra în detalii, a concluzionat că refuzul de a difuza filmul „a fost considerat legitim” (R. Carp, *art. cit.*, p. 124) în cazul mesajelor blasfemiatoare la adresa creștinismului. Iar dacă autoritățile franceze s-ar fi raportat la maniera CEDO de a înțelege drepturile omului, „și în cazul *Charlie Hebdo*, poate că astăzi caricaturii acestei publicații ar fi fost în viață” (p. 122). Pe de altă parte, Raluca Mureșan și Minodora Sălcudean citează în articolul lor mai mult pozițiile celor 3 judecători aflați în minoritate, dând impresia că CEDO a dat o decizie favorabilă „protejării libertății de exprimare” (R. Mureșan & M. Sălcudean, *art. cit.*, p. 114), adică Institutului Otto Preminger, ceea ce nu este însă în concordanță cu faptele! La fel, și Doru Pop, în articolul său care elogiaza libertatea de exprimare, sugerează că în astfel de cazuri deciziile Curții ar fi fost favorabile celor acuzați de blasfemie, fapt care vine în flagrantă contradicție cu realitatea (D. Pop, *art. cit.*, pp. 97-101).

cu un vot de 7 la 2. Judecătorii au fost de acord cu decizia tribunalului britanic, care susținea că legea blasfemiei este destul de clară, astfel încât regizorul să fi înțeles dinainte că va comite o blasfemie în filmul său. S-a considerat că decizia tribunalului a fost proporțională și legitimă în raport cu scopul urmărit, și că, în general, dată fiind diversitatea religioasă a Europei, statele naționale au prioritate pentru a decide în astfel de cazuri. De asemenea, deși există argumente serioase pentru a renunța în Europa la legile blasfemiei, nu există totuși un teren comun pentru a afirma că într-o societate democratică restricțiile referitoare la blasfemia religioasă nu sunt necesare²⁵. Wingrove pierde la CEDO.

În cazul *I.A. versus Turcia* este vorba de o nuvelă, intitulată *Yasak Tumceler (Frazele interzise)*, considerată blasfemiatoare la adresa „lui Dumnezeu, a religiei, Profetului și a Cărții Sfinte (Coranul)”, conform art. 175 din Codul penal turc. Autorul a fost în primă instanță condamnat la 2 ani de închisoare, pedeapsa fiind ulterior comutată în plata unei amenzi. Scandalul a pornit de la o afirmație din carte, conform căreia „Mahomed nu a interzis relațiile sexuale cu o persoană moartă sau cu un animal viu”. Procesul, pierdut în Turcia, a ajuns în cele din urmă la CEDO. Curtea a considerat că nuvela conține ofense gratuite la adresa islamului, afirmând că „în contextul credințelor religioase, poate fi introdusă în mod legitim datoria de a evita expresii profane, care sunt ofensatoare în mod gratuit la adresa altora. Ca o chestiune de principiu, poate fi considerat necesar să pedepsești atacurile improprii la adresa obiectelor venerației religioase”²⁶. Procesul a avut aceeași soartă precum cele anterioare, Curtea considerând că există motive suficiente pentru a proteja sensibilitatea religioasă a credincioșilor și că asta nu înseamnă o încălcare a libertății artistice.

²⁵ Detaliile referitoare la caz sunt luate de pe site-ul Universității Columbia, informații disponibile la adresa: <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/wingrove-v-united-kingdom/>, accesat la 06.05.2017.

²⁶ Detaliile referitoare la caz sunt luate de pe site-ul Universității Columbia, informații disponibile la adresa: <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/i-a-v-turkey/>, accesat la 06.05.2017.

III. Libertatea de exprimare, „dreptul” la blasfemie și condiționările culturale

III. 1. Blasfemia în România post-comunistă

Poate ar fi bine, înainte de a trece la analiza cazului *Charlie Hebdo*, să ne amintim că după 1989 și în România am avut de-a face cel puțin cu o situație similară, în care o creație artistică a fost acuzată de blasfemie: este vorba de piesa de teatru a Alinei Mungiu-Pippidi, *Evangheliștii*, care a luat în 1992 premiul Uniter pentru cea mai bună piesă de teatru a anului. Piesa a fost intens dezbătută, apreciată și contestată în același timp. Din cauza subiectului religios sensibil, dar și a faptului că atât Biserica Ortodoxă Română cât și Biserica Catolică au acuzat-o pe autoare de blasfemie la adresa religiei creștine, piesa nu a fost jucată până în 2005, când regizorul francez Benoit Vitse a montat-o pe scena Ateneului „Tătărași” din Iași.

După premieră, atitudinea autorităților locale a devenit potrivnică piesei, punând sub semnul întrebării continuarea spectacolelor. Primarul Gheorghe Nichita declara: „Nu-mi pot permite să antrenez instituția Primăriei într-o dispută publică. Comisia de Cultură va lua o decizie cu privire la continuarea sau suspendarea spectacolelor. Personal, eu subscriu punctelor de vedere exprimate de Biserica Ortodoxă și cea Catolică.”²⁷ Cu toate acestea, într-un mod cu totul bizar, opinia primarului Nechita se va schimba cu 180 de grade în ziua următoare: „Spunem mereu că suntem un oraș cultural. Este firesc să avem o diversitate de crezuri și manifestări. Cuvântul final în ceea ce privește piesa *Evangheliștii* îl va avea publicul.”²⁸ Așadar, adept în primă instanță a opiniilor emise de Biserică, primarul devine peste numai o zi „discipolul” liberalului Mill, socotind că autoritățile nu au dreptul să intervină atunci când în joc este pusă libertatea de exprimare și că doar publicul este cel care are dreptul să decidă. Dincolo de această turnură radicală, mai ciudat este faptul că, după câte se pare, în România, astfel de chestiuni sensibile, care se situează între libertatea de exprimare a unora și sensibilitatea religioasă a altora, depind mai mult de bunul plac al unor persoane cu influență, decât de anumite practici sociale sau reglementări legislative. Însă, dacă capriciul primarului Nechita nu a oprit în cele din urmă desfășurarea spectacolului, ar fi bine de știut că nici vreo reglementare legală nu ar fi putut să o facă. În România nu există vreo

²⁷ „Scurtă istorie”, în A. Mungiu-Pippidi, *Evangheliștii*, Ed. Cartea Românească, București, 2006, p. 116.

²⁸ *Ibidem*, p. 117.

lege care să interzică blasfemia. În Legea cultelor, deși există la articolul 13 o prevedere care spune că „În România sunt interzise orice forme, mijloace, acte sau acțiuni de defăimare și învrăjpire religioasă, precum ofensa publică adusă simbolurilor religioase”, totuși, Legea nu prevede nici o pedeapsă în cazul încălcării sale²⁹. Așadar, piesa ar fi putut fi interzisă doar în urma unei decizii administrative, lucru care nu s-a mai întâmplat în cele din urmă.

În orice caz, dezbaterile care au fost stârnite în jurul acestei piese i-au împărțit pe participanți în două tabere: pe de o parte, apărătorii piesei, cei care au considerat că un act artistic nu poate fi judecat după criteriile religioase (Mircea Cărtărescu, Nicolae Manolescu, Cătălin Ștefănescu, Laurențiu Ulici, Iulia Popovici etc.) și, pe de altă parte, cei cu sensibilități religioase, care au văzut în piesă pur și simplu un act de blasfemie la adresa creștinismului (Horia Bernea, Sorin Dumitrescu, Teodor Baconschi, Adrian Papahagi etc.). Ca fapt divers, putem semnală că un singur comentator a încercat să împacă cele două tabere ireconciliabile, căutând o „bună situație”, între credință și libertatea de exprimare: Sever Voinescu. Acesta declara: „Susținătorii libertății de exprimare artistică, printre care mă număr și eu, trebuie să se ia de gât cu puterea locală, și nu cu Biserica. După cum susținătorii dreptului Bisericii de a apăra credința, printre care mă număr și eu, nu trebuie să se războiască cu teatrul din Iași, ci să polemizeze cu viziunea autorilor producției.”³⁰ Desigur, un astfel de comentariu nu poate decât să ne amintească, într-un registru al hilarului, celebra declarație a lui V. Ponta, care în calitate de premier aproba proiectul minier de la Roșia Montană, iar în calitate de deputat îl respingea!

În articolul în care își explică poziția, sugestiv intitulat „Războaiele nesfinte. Mahomed și *Evangheliștii*”, Alina Mungiu Pippidi face o apologie a Occidentului și a libertății de exprimare așa cum a fost consacrată de modernitate: „Ce face Occidentul unic este istoria sa specială în ceea ce privește libertatea de gândire, cu toate continuitățile sau discontinuitățile, din Grecia și Roma antică până la noi. Motivul pentru care lumea occidentală s-a dezvoltat ajungând la dominație planetară, iar Islamul a stagnat, a fost emanciparea completă a gândirii occidentale de sub tutela

²⁹ Cu toate acestea articolul respectiv din Lege a fost contestat pentru că ar aduce prejudicii libertății de exprimare: vezi „Art. 13 din Legea cultelor motiv de dispută la CEDO”, 05.01.2007, disponibil la adresa <http://www.hotnews.ro/stiri-arhiva-1131073-art-13-din-legea-cultelor-motiv-disputa-cedo.htm>, accesat la 25.04.2017.

³⁰ Sever Voinescu, „La bună situație”, *Cotidianul*, 12 decembrie 2005, în A. M. Pippidi, *Evangheliștii*, p. 157.

religioasă, eliberarea sa de orice dogmă. Asta a făcut Occidentul Occident.”³¹ Iar Pippidi consideră că rolul intelectualului în toată această poveste este esențial: „Dogmele, profeții și identitățile colective sunt apărate de alte structuri, în primul rând de conformismul social. Intelectualul se plasează de regulă contra sa”³².

Oferind un răspuns poziției lui A. Mungiu-Pippidi și a celor care apără libertatea de exprimare, publicistul ieșean Codrin Liviu Cuțitaru, amintește că libertatea de exprimare nu este niciodată absolută. Spre exemplu, în Occident, o piesă care îl apreciază pe Hitler sau una în care homosexualii sunt batjocoriți nu ar putea vedea lumina reflectoarelor: „Să-i amintesc eu oare de corectitudinea politică ce face și desface în Occident, de la nivel social până la cel cultural și academic? Să-i descriu eu oare fobia societăților deschise pentru atacurile – fie și artistice – la adresa valorilor unor segmente ale infrastructurii lor? (...) Crede Mircea Cărtărescu, nedezmintit, că poți pune texte literare / dramatice de gloriificare a lui Hitler și Stalin (!) editurilor / teatrelor din Vest, cu șanse autentice ca ele să fie publicate? Crede Mircea Cărtărescu, sincer, că, de pildă, o comedioară cu subiect vesel – de genul unui dialog între Belzebut și câțiva homosexuali drăguți, trimiși în lume ca agenți satanici, de corupere a sufletelor tinerilor – scrisă oricât de genial și atractiv, ar fi fost regizată, cu aceeași candoare „estetică” de domnul Benoit Vitse, la Ateneul din Tătărași? Dați-mi voie să mă îndoiesc!”³³

Cred că poziția domnului Cuțitaru ne oferă un bun argument pentru a susține că *niciodată libertatea de exprimare nu este absolut necondiționată* și că în orice societate funcționează tabuuri sau convenții tacite prin care anumite subiecte sunt împinse în conul de umbră al dezbaterii publice. Este vorba de experiența istorică și de condiționarea culturală a fiecărei societăți. Istoria Occidentului, marcată de lupta dintre puterea politică și Biserică, a dus în cele din urmă la emanciparea de sub tutela religiosului și la inversarea raportului față de blasfemie care, dintr-o ofensă la adresa divinității (pedepsită și în Europa, la fel ca în orice altă societate religioasă), a ajuns să fie considerată un indicator al dreptului la libertatea de exprimare.

³¹ A. Mungiu-Pippidi, „Războaiele nesfinte. Mohamed și *Evangheliștii*”, *Revista 22*, 15.02.2006, disponibil la adresa: <http://revista22online.ro/2455/.html?r1=http%3A%2F%2Fwww.revista22.ro%2Frazboaiele-nesfinte-mahomed-si-evanghelistii-2455.html>, accesat la 27.04.2017.

³² *Idem*.

³³ Dorin Liviu Cuțitaru, „Literatura și ideologia”, *Ziua de Iași*, 10 decembrie, 2005, în A. Mungiu-Pippidi, *Evangheliștii*, p. 156.

Pe de altă parte, în urma experienței tragice a celui de-al Doilea Război Mondial, însemnele fasciste sunt interzise în Occident, după cum sunt interzise și glumele rasiste la adresa evreilor³⁴. De asemenea, sensibilitatea post-modernă față de minorități și grupuri defavorizate impune o anumită (auto)cenzură atunci când vine vorba de minorități etnice sau sexuale și, până și în România, există o instituție (Consiliul Național pentru Combaterea Discriminării) care penalizează derapajele de exprimare în această direcție. Așadar, după cum bine observă Codrin Liviu Cuțitaru, libertatea de exprimare nu este absolută, ea se manifestă întotdeauna într-o societate care este supusă anumitor condiționări culturale. Aceste condiționări se vor dovedi esențiale și în cazul caricaturilor profetului Mahomed.

III. 2. Caricaturile Profetului Mahomed

Povestea caricaturilor cu Mahomed a fost prefațată de un episod, prevestitor parcă pentru ce avea să se întâmple. În dimineața zilei de 2 noiembrie 2004, regizorul olandez Theo van Gogh a fost înjunghiat și împușcat de mai multe ori de un musulman cu dublă cetățenie. Motivul asasinatului: un film scurt metraj, *Submission*, în care este prezentată în mod

³⁴ Un articol publicat inițial de redacția *MediaLands* și tradus în limba română și publicat de *Gazeta de Artă Politică* scoate în evidență tocmai dublul standard al presei occidentale *mainstream*, atunci când vine vorba de apărarea libertății de exprimare. Astfel, în momentul în care redacții de presă din Serbia, Libia sau Afganistan au fost bombardate de trupele NATO sau de cele americane, nu prea au existat reacții în Occident pentru apărarea jurnaliștilor. La fel, deși în Franța sunt permise caricaturile la adresa lui Mahomed, glumele la adresa evreilor sunt aspru pedepsite: „În Franța, cine neagă Holocaustul sau genocidul armean poate fi condamnat la un an de închisoare și amendă de 60.000 \$. În Franța, a-ți bate joc de Holocaust în felul în care *Charlie Hebdo* și-a bătut joc de Islam este delict penal”. De asemenea, deși presa occidentală face elogiul libertății de exprimare, considerând că aceasta presupune inclusiv dreptul de a jigni, în momentul în care un caricaturist al *Sunday Times* a publicat o caricatură care evidențiază tratamentul brutal la care sunt supuși palestinienii de către israelieni, proprietarul ziarului, Rupert Murdoch, a simțit nevoia să își ceară imediat scuze: „Deși Gerald Scarfe n-a fost niciodată reprezentativ pentru opinia *Sunday Times*, trebuie să ne cerem mii de scuze pentru caricatura sa grotescă și jignitoare”. Libertatea de exprimare include chiar și dreptul de a jigni, dar nu dreptul de a jigni pe oricine! Pentru mai multe detalii, vezi „*Charlie Hebdo* și războiul pentru civilizație”, *Gazeta de Artă Politică*, 27.01.2015, articol disponibil la adresa: <http://artapolitica.ro/2015/01/27/charlie-hebdo-si-razboiul-pentru-civilizatie/>, accesat la 03.05.2017.

critic condiția umilă și mizeră pe care o are femeia în societatea islamică. Filmul a fost, se pare, suficient de dur pentru a șoca sensibilitatea unor musulmani care au hotărât să-și facă singuri dreptate. De aici până la asasinat a fost doar un mic pas.

Un an mai târziu, în Danemarca, revista *Jyllands-Posten* a publicat 12 desene ale profetului Mahomed. Decizia de a publica ilustrațiile respective a fost luată după ce membrii redacției au constatat că, în urma asasinării regizorului Theo van Gogh, scriitorii sau artiștii se auto-cenzurează în mod voluntar atunci când intră în discuție tema islamului. Spre exemplu, „Kaare Bluitken, încercând să scrie un manual pentru copii cu privire la profetul Mahomed, se lovise de dificultatea găsirii unui ilustrator. În cele din urmă s-a găsit un artist care să „deseneze” cartea doar sub protecția anonimului.”³⁵ Pentru a sparge acest tabu, redacția ziarului organizează un concurs de grafică, promițând că va publica cele mai inspirate reprezentări ale profetului. Așa se face că în ziua de 30 septembrie 2005, sunt publicate imaginile cu pricina. Reacțiile apar instantaneu. Au loc manifestații ale musulmanilor în Copenhaga. În scurt timp, ambasadorii a 10 țări musulmane îi cer premierului danez de atunci, Anders Fogh Rasmussen, să retragă caricaturile. Acesta refuză cererea, pe motiv că e o chestiune ce ține de libertatea de exprimare, în care nu poate interveni. Problema reprezentărilor lui Mahomed se transformă astfel, dintr-o chestiune ce ține de libertatea de exprimare, într-o problemă de relații internaționale. Mai multe țări arabe își retrag ambasadorii din Danemarca, sedii ale ambasadei Danemarcei în țările arabe sunt atacate și distruse, un partid din Pakistan anunță că oferă o recompensă de 10.000 de dolari pentru cel care-l va omorî pe unul din autorii caricaturilor, iar președintele Iranului, Mahmoud Ahmadinejad, anunță că va sista contractele comerciale cu țările care au publicat caricaturile blasfemiatoare. Ulterior, în 2007 și 2008, în Danemarca sunt arestate mai multe persoane, suspectate de a plănui atentate pentru asasinarea desenatorilor. În 2010, cancelarul Germaniei, Angela Merkel, îl premiază pe caricaturistul Kurt Westergaard, cel care l-a reprezentat pe Mahomed în revista *Jyllands-Posten* cu un turban în formă de bombă, pentru curajul său în apărarea valorilor civilizației occidentale, în ciuda

³⁵ Marius Stan, „Caricaturile profetului. Arc peste timp...”, contributors.ro, articol publicat în 2005 și republicat pe 07.01.2015, disponibil la adresa: <http://www.contributors.ro/global-europa/caricaturile-profetului-arc-pestetimp/>, accesat la 28.04.2017.

amenințărilor cu moartea pe care le primise³⁶. Problema reprezentărilor lui Mahomed se transformă acum într-o chestiune ce ține de confruntarea între valorile celor două civilizații: tabuul religios *versus* libertatea de exprimare. Libertatea de exprimare devine absolută.

Revista *Charlie Hebdo* a publicat pentru prima dată caricaturi cu Mahomed în anul 2006, când le-a preluat pe cele din revista daneză *Jyllands-Posten*, cărora le-au mai adăugat câteva. În anul 2011, ca răspuns la unele manifestații violente din lumea arabă revista a publicat un număr special intitulat *Charia Hebdo* (aluzie la legea musulmană *Sharia*), în care Mahomed era numit redactor șef. Chiar în noaptea dinaintea apariției acestui număr redacția revistei a fost atacată cu cocteiluri Molotov și incendiată. Peste o săptămână site-ul revistei a fost atacat de hackeri, fiind postate versete din *Coran*.

Un an mai târziu, în 2012, în urma apariției pe canalul de Youtube a filmului *Inocența musulmanilor*, o parodie la adresa lumii musulmane, au avut loc proteste masive și violente, mai multe ambasade ale Statelor Unite din Orientul Mijlociu fiind atacate. În urma incidentelor au murit mai multe persoane, printre care și ambasadorul SUA în Libia. Drept răspuns, revista *Charlie Hebdo* a pregătit în câteva zile un număr special dedicat lumii musulmane. Deși redactorul șef a fost avertizat de poliția franceză să nu publice acel număr, revista a apărut totuși pe tarabe: „Când a început să umble vorba acum o săptămână, luni, că ziarul publica o reprezentare a lui Mohamed – un act pe care mulți musulmani îl consideră blasfemic – poliția din Paris l-a sunat pe editor (și caricaturistul copertei), Stéphane Charbonnier, fix când ediția intra la tipar. Charb, cum este cunoscut, a trimis prefecturii copertele de față și de spate, iar poliția a insistat să se mai gândească o dată. El a refuzat – satira este, până la urmă, mijlocul său de existență – iar ediția a ajuns pe tarabe acum o săptămână, miercuri.”³⁷

În urma publicării caricaturilor, au venit reacții dure și din partea politicianilor și ziariștilor francezi. Premierul francez Jean-Marc Ayrault a criticat astfel de „excese”, iar mai muți politicieni și editorialiști au

³⁶ „Cum au ajuns caricaturile cu profetul Mahomed să stârnească furia musulmanilor”, 23.07.2011, adevărul.ro, disponibil la adresa: http://adevarul.ro/international/in-lume/foto-ajuns-caricaturile-profetul-mahomed-starneasca-furia-musulmanilor-1_50b9ffb17c42d5a663aee536/index.html, accesat la 06.05.2017.

³⁷ „Cele mai controversate caricaturi ale săptămânalului *Charlie Hebdo*”, mediafax.ro, 08.01.2015, accesibil la adresa: <http://www.mediafax.ro/cultura-media/cele-mai-controversate-caricaturi-ale-saptamanalului-charlie-hebdo-foto-13754367>, accesat la 05.05.2017.

considerat astfel de desene drept „iresponsabile, inoportune și imbecile”. *Le Figaro* le-a numit „provocări prostești”, în timp ce *La Croix* a comentat că „responsabilitatea editorială necesită o evaluare a consecințelor celor publicate”, dar și că „alimentarea unui foc pentru a ilustra rezistența nobilă față de extremiști duce la insultarea unor simpli credincioși”. Ministrul francez de externe declarat că „în actualul context, având în vedere acest video absurd care a fost difuzat, au fost trezite emoții puternice în multe state musulmane. [...] Este oare rațional să turnăm gaz pe foc?”, a întrebat el retoric.

În replică, redactorul șef al *Charlie Hebdo* a comentat pentru *Le Monde* că acele imagini i-ar fi șocat doar pe cei care „ar fi vrut să fie șocați”. „Nu cred că omor pe cineva cu un pix. Nu pun vieți în pericol. Când activiștii au nevoie de un pretext pentru a-și justifica violența, îl vor găsi întotdeauna.”³⁸ În orice caz, în urma acestui eveniment guvernul francez a considerat că este cazul să ia măsuri pentru a preîntâmpina ciocnirile violente și eventualele victime: au fost închise mai multe ambasade, consulate, centre culturale și școli franceze din peste 20 de țări musulmane. Sediul redacției *Charlie Hebdo* a devenit în mod explicit ținta islamiștilor, fiind înconjurat de poliție pentru a fi păzit³⁹. De acum înainte redacția revistei va fi păzită în permanență de poliție, în urma amenințărilor repetate cu moartea la adresa ziariștilor. Caricaturiștii lui Mahomed reprezintă puterea simbolică a Occidentului și ținta vizată de islamiști.

Așadar, după câte putem deduce din cele spuse mai sus, ilustrațiile cu Mahomend nu au fost niciodată publicate într-o manieră „naivă” sau în necunoștință de cauză. Jurnaliștii au fost întotdeauna conștienți de ceea ce fac, au cunoscut riscurile pe care și le asumă și au decis în consecință. De altfel, atitudinea lor viza în mod explicit, pe lângă dorința de a înlătura un tabu care în Occident nu mai exista demult, acela de critica, sub forma umorului și a ironiei, legătura existentă în lumea islamică între religie și

³⁸ Vezi Alexandra Pelle, „Povestea *Charlie Hebdo* sau râsul de blasfemie”, *gandul.info*, 07.01.2015, disponibil la adresa: http://www.gandul.info/international/povestea-charlie-hebdo-sau-rasul-de-blasfemie-13753405?fb_comment_id=766374983432620_766400956763356#f23074e5624e99c, accesat la 07.05.2017.

³⁹ Vezi Daniela Stoican, „*Charlie Hebdo*, publicația care a ajuns ținta unui atentat sângeros după o istorie de ofense aduse lumii musulmane”, *zf.ro*, 07.01.2015, accesibil la adresa: <http://www.zf.ro/business-international/charlie-hebdo-publicatia-care-a-ajuns-tinta-unui-atentat-sangeros-dupa-o-istorie-de-ofense-aduse-lumii-musulmane-13753623>, accesat la 07.05.2017.

violență⁴⁰. Aproape de fiecare dată caricaturile au fost publicate în urma unor amenințări sau acte de violență venind din lumea musulmană. A fost felul în care acești jurnaliști au înțeles să reziste, prin ironie, amenințărilor cu represiunea violentă. Au considerat că tăcerea ar fi fost semnul explicit că frica a învins.

III. 3. Procesele împotriva *Charlie Hebdo*

În același timp, pe lângă reacțiile violente, musulmanii au avut la îndemână și acțiunea pe cale juridică pentru a-i opri pe cei de la *Charlie Hebdo*. Revista a trecut prin 3 procese cauzate de publicarea caricaturilor cu Mahomed, procese pe care le-a câștigat succesiv. Câteva detalii din aceste procese sunt relevante, căci ele vor evidenția fără îndoială condiționările culturale care au determinat întreaga desfășurare a evenimentelor.

Dacă acuza cea mai frecventă adusă jurnaliștilor francezi era cea de blasfemie, pentru reprezentări denigratoare la adresa Profetului, trebuie să spunem că în Franța pedeapsa pentru blasfemie a fost suspendată încă din timpul Revoluției Franceze, din 1791. Fiind reintrodusă în timpul Restaurației, ea avea să fie eliminată definitiv în 1881. Așadar, această acuză nu putea avea obiect în dreptul francez. De aceea, un grup format din mai multe asociații civile pentru apărarea drepturilor musulmanilor au acționat revista în judecată pentru „injurii aduse unui grup de persoane”, în speță musulmanilor, în virtutea apartenenței lor la religia islamică. Procesul a fost intentat în 2006, după ce *Charlie Hebdo* a preluat caricaturile din publicația daneză. Un număr de 3 caricaturi, considerate cele mai ofensatoare, au constituit obiectul procesului: 1) desenul de pe coperta aceluși număr al revistei, realizată de redactorul șef, Charb, care-l reprezenta pe Mahomed ținându-se cu mâinile de cap, având următorul mesaj: „Mahomed asaltat de integriști: E greu să fii iubit de idiota...”; 2) al doilea desen, preluat din revista daneză, îl înfățișează pe Mahomed primindu-i pe

⁴⁰ Relevantă în acest sens este declarația jurnalistului Laurent Leger: „Scopul este să râdem. Vrem să râdem de extremiști, fie ei musulmani, evrei, catolici. Oricine poate să fie o persoană religioasă, dar nu putem accepta gândurile și actele extremiste, În Franța, avem întotdeauna dreptul de a scrie și desena. Și, dacă unii oameni nu sunt încântați de asta, ne pot da în judecată, iar noi ne putem apăra. Aceasta este democrația. Nu arunci bombe, discuți și dezbați. Dar nu acționezi violent. Trebuie să rezistăm presiunii extremismului.”, declarație disponibilă pe [gandul.info](http://www.gandul.info), la adresa: <http://www.gandul.info/international/publicatia-franceza-charlie-hebdo-victima-unui-atac-in-2011-scandalul-caricaturilor-cu-profetul-mahomed-13752486>, accesat la 06.05.2017.

teroriști pe un nor și adresându-le următoarele cuvinte: „Stați, stați, nu mai avem virgine”; și 3) desenul făcut de Kurt Westergaard, care-l reprezintă pe Mahomed cu un turban în formă de bombă pe cap, cu fitilul aprins, și cu mesajul: „Allah este mare și Mahomed este profetul său”.

Judecătorii tribunalului au examinat și comentat fiecare caricatură în parte, pentru a cerceta dacă mesajul transmis de desene a putut leza sensibilitatea credincioșilor musulmani. În cazul primei caricaturi, este vorba în mod explicit de integrității care îl adulează pe Mahomed, deci în discuție nu intră întreaga comunitate a credincioșilor musulmani. A doua caricatură face aluzie la teroriști care sunt opriți de Mahomed, pe motiv că nu mai sunt virgine, deci nu mai au motivația actului sinucigaș! Aluzia este și de această dată destul de transparentă, dezaproband, sub forma ironiei, atentatele sinucigașe cu pretexte religioase. Dezbaterile în jurul celei de-a treia caricaturi au fost mai ample. S-a spus că prin reprezentarea lui Mahomed cu un turban în formă de bombă, alături de sloganul musulmanilor „Allah este mare și Mahomed este profetul său”, există riscul ca acest mesaj să fie perceput ca ofensator la adresa întregii comunități musulmane. Judecătorii au considerat însă că pentru a pune un verdict trebuie ținut cont de contextul în care a fost publicată caricatura, de faptul că e vorba de o preluare, dintr-o altă publicație, în semn de solidarizare a jurnaliștilor francezi cu colegii lor europeni împotriva valului de violență religioasă din lumea islamică. Verdictul tribunalului sună limpede: „în ciuda caracterului șocant, dăunător, al acestei caricaturi pentru sensibilitatea musulmanilor, contextul și circumstanțele publicării sale în revista *Charlie Hebdo* apar scutite de orice voință deliberată de a ofensa în mod direct și gratuit comunitatea musulmană în ansamblul ei. Limitele admisibile ale libertății de exprimare nu au fost deci depășite, desenul litigios participând la dezbaterile publice de interes general despre derivatele musulmanilor care comit crime și care se revendică de la această religie, despre care pretind că ar putea conduce sfera politică”⁴¹.

Pe lângă toate acestea, în formularea sentinței judecătorești au mai ținut cont de faptul că e vorba de o revistă pe care o cumpără cine vrea, spre deosebire de afișele care au o vizibilitate publică. Apoi, fiind o revistă satirică și de caricaturi, trebuie remarcat că, în genere, caricatura depășește bunul gust și are o funcție parodică, care poate fi burlescă sau grotescă, al

⁴¹ Detaliile acestui proces se găsesc în articolul „Le jugement de l'affaire *Charlie Hebdo*”, publicat în 22.03.2007, pe site-ul: <http://www.maitre-eolas.fr/post/2007/03/22/580-le-jugement-de-l-affaire-charlie-hebdo>, accesat pe 10.05.2017.

cărui exces funcționează ca o reacție a spiritului, folosind ironia, în scopul criticii sociale și politice. Judecătorii au amintit de asemenea că libertatea de opinie, pentru a avea sens, trebuie să fie acordată nu numai ideilor comun acceptate, ci și celor care provoacă, șochează sau neliniștesc opiniile unor majorități. Și, nu în ultimul rând, judecătorii au amintit de moștenirea laică a Iluminismului francez și de societatea plurală în care „respectul pentru toate credințele merge mână în mână cu libertatea de a critica religiile, oricare ar fi acestea”⁴².

Așadar, în urma acestui verdict, *Charlie Hebdo* a câștigat procesul. Putem desigur observa că pledoaria judecătorilor francezi a fost similară cu a celor 3 judecători de la CEDO, aflați în minoritate în cazul Institutului Otto Preminger *versus* Austria. Judecătorii au considerat că libertatea de exprimare și funcția critică a ironiei prevalează de această dată în fața sensibilității religioase a majorității musulmanilor și a furiei fundamentalistilor. Argumentul suprem a fost că nici un desen nu viza comunitatea musulmană în ansamblul ei, ci că mesajul îi lua în vizor pe cei care foloseau violența în numele religiei. Asociațiile care au pierdut procesul în primă instanță au făcut recurs la Curtea de Apel din Paris, însă au pierdut și de această dată. Cel de-a treilea proces împotriva *Charlie Hebdo* a fost intentat de Karim Achoui, președintele Ligii pentru Apărarea Juridică a Musulmanilor, în anul 2013. Procesul s-a desfășurat în regiunea Alsace-Moselle, pentru că doar în această regiune mai exista un articol, moștenit din legislația germană, care incrimina blasfemia. Însă, și acest ultim proces a fost câștigat tot de *Charlie Hebdo*, din cauza unor vicii de procedură.

În loc de concluzii

După cum putem observa, din cele spuse anterior, a trage o concluzie limpede într-o problemă referitoare la limita dintre libertatea de exprimare *versus* libertatea / sensibilitatea religioasă, nu este deloc ușor. În primul rând, în cazul *Charlie Hebdo*, trebuie subliniat faptul că jurnaliștii au câștigat toate procesele care au fost intentate împotriva lor pentru publicarea caricaturilor lui Mahomed. În decizia luată de judecători a contat faptul că respectivele desene au fost publicate de fiecare dată într-un anumit context ce trimitea la relația dintre religie și violență în lumea musulmană, putând fi interpretate ca mesaje critice, sau care invitau la o dezbatere critică, față de o astfel de realitate. De asemenea, fără îndoială, a contat și faptul că într-o

⁴² *Ibidem*.

societate în care laicismul este o ideologie de stat, sensibilitatea religioasă a cetățenilor este una mai scăzută. Pentru societatea franceză „dreptul” la blasfemie are deja o istorie îndelungată, persiflarea simbolurilor religioase fiind văzută încă din perioada Revoluției Franceze ca un atac la adresa regimului absolutist bazat pe ideologia religioasă a creștinismului. De altfel, judecătorii au făcut apel în mod explicit în motivația deciziei lor la moștenirea laică a Iluminismului francez⁴³.

O întrebare rămâne însă: dacă asociațiile pentru apărarea musulmanilor, care au dat în judecată revista *Charlie Hebdo*, ar fi contestat decizia statului francez la CEDO, ar fi avut oare câștig de cauză? Judecând după cazurile similare pe care pe care le-am prezentat mai sus, am putea spune că da. *Charlie Hebdo* ar fi pierdut procesul, căci jurisprudența CEDO a ales să protejeze sensibilitatea religioasă a credincioșilor, în schimbul limitării libertății de exprimare. Pe de altă parte, trebuie să precizăm faptul că majoritatea deciziilor CEDO, în astfel de situații, au fost luate cu majorități fragile, opiniile judecătorilor fiind împărțite. De altfel, în motivările Curții s-a specificat de fiecare dată că, „având în vedere diversitatea tradițiilor culturale și religioase ale statelor părți, nu este posibilă delimitarea unei concepții uniforme în Europa cu privire la semnificația religiei în societate;

⁴³ În analiza pe care o face acestui caz, profesorul de drept public al Universității Panthéon-Assas din Paris, Olivier Beaud, face trimitere explicită la importanța moștenirii iluministe: „ce qui compte, c’est de rappeler que la modernité occidentale est issue d’un long combat contre tous les dogmatismes. Il est frappant de voir que ce jugement du tribunal correctionnel de Paris nous renvoie à l’ancien combat mené par les Lumières contre « l’obscurantisme » religieux ou si l’on veut, contre la puissance de l’Eglise et des clercs. On en trouve une trace dans le jugement précité lorsque le Tribunal conclut son argumentation juridique par le motif suivant : « Attendu qu’il résulte de ces considérations que des restrictions peuvent être apportées à la liberté d’expression si celle-ci se manifeste de façon gratuitement offensante pour autrui, sans contribuer à une quelconque forme de débat public capable de favoriser le progrès dans les affaires du genre humain. » Une telle motivation qui associe le débat public avec « le progrès dans les affaires du genre humain » rappelle incontestablement les Lumières. C’est la tradition de Voltaire, de Condorcet, mais aussi celle de Beaumarchais.” (vezi Olivier Beaud, „Retour aux sources. Comment le juge a arbitré entre deux libertés dans le jugement *Charlie Hebdo*”, *lareprise.fr*, 27.02.2015, disponibil la adresa <http://lareprise.fr/la-liberte-religieuse-apparait-necessairement-au-second-plan-olivier-beaud/>, accesat la 09.05.2017.

asemenea concepte pot varia chiar și în interiorul aceleiași țări.”⁴⁴ Acesta este motivul pentru care Curtea a acordat statelor naționale o marjă mai mare de apreciere în astfel de cazuri.

Pe de altă parte, Curtea a fost adeseori criticată pentru că, prin deciziile pe care le ia în astfel de cazuri, nu face decât să încurajeze ceea ce în limba engleză se numește „chilling effect”, efectul de autocenzură al discursului în spațiu public. Astfel, deși de fiecare dată Curtea a reamintit importanța libertății de exprimare pentru o societate democratică, hotărârile pe care le-a luat au condus mai degrabă la „sărăcirea dezbaterii publice, teama de sancțiuni determinându-i pe autori să adopte o atitudine de prudență excesivă, numită în limba engleză ”*chilling effect*”.”⁴⁵ Împotriva unui astfel de efect de autocenzură voluntară față de lumea musulmană au reacționat cu siguranță și redactorii publicației daneze, în momentul în care au decis publicarea caricaturilor cu Mahomed. Iar decizia lor nu a rămas fără urmări.

Însă, în alte cazuri similare cu cel de la *Charlie Hebdo*, Curtea a dat soluții câștigătoare „blasfemiatorilor”. Cazul Aydin Tatlav *versus* Turcia, din 2006, este relevant din acest punct de vedere. Aydin era un jurnalist turc, care a publicat o carte intitulată *Islamiyet Gercegi (Realitatea Islamului)*. În această carte autorul a avansat ideea că religia a avut ca efect legitimarea nedreptăților sociale, lăsându-le nesancționate pe principiul „*aceasta este voința lui Dumnezeu*”. După cea de-a cincea ediție a cărții autorul a fost dat în judecată, fiind condamnat la pedeapsa cu închisoarea de un an, transformată ulterior în amendă pentru profanarea credinței religioase.

În hotărârea sa, Curtea relevă că anumite pasaje din lucrare conțin critici la adresa religiei din punct de vedere social și politic, însă apreciază că aceste pasaje nu reprezintă un atac sau o încălcare a simbolurilor sacre ale musulmanilor. Curtea face referire la conceptul de „critică legitimă”. Cei care optează să își exercite dreptul de a-și manifesta religia nu se pot aștepta să fie scutiți de orice critică, ei trebuie să tolereze și să accepte negarea de către alții a convingerilor lor religioase și chiar propagarea de către alții a unor doctrine ostile credinței lor. În cazul de față, deși e posibil ca unii musulmani să se fi simțit ofenșați, din cauza unor comentarii caustice la adresa religiei lor, Curtea a considerat că nu este suficient pentru a justifica convingerea criminală a autorului la adresa religiei, și că pasajele respective

⁴⁴ Vezi Marinela Cioroabă & Elena-Delia Apopi, „Libertatea creației artistice și protecția sentimentelor religioase”, pe platforma on-line juridice.ro, publicat la 10.07.2010: <https://www.juridice.ro/113233/libertatea-creatiei-artistice-si-protectia-sentimentelor-religioase.html>, accesat la 07.05.2017.

⁴⁵ *Idem*.

se încadrează mai degrabă în conceptul de „critică legitimă”⁴⁶.

Așadar, în acest caz, decizia judecătorilor CEDO este similară deciziei judecătorilor francezi în cazul *Charlie Hebdo*. Ar fi dat ei același răspuns dacă procesul *Charlie Hebdo* ar fi ajuns la CEDO? Având în vedere toate cele spuse mai sus, cred că ne este imposibil să decidem ce anume ar fi cântărit mai mult în balanță pentru judecătorii CEDO în acest caz. Ar fi privilegiat libertatea de exprimare, ascultând criticile pe care le-au primit de-a lungul timpului? Ar fi ales să protejeze sensibilitatea rănită a musulmanilor și, prin aceasta, să prevină violențele care s-au răsfrânt ulterior asupra jurnaliștilor? Dacă ar fi ales această cale, înțelegea ca un compromis în fața violenței, atunci care ar fi fost limita acestui compromis? Căci dacă un musulman reacționează violent în fața unei reprezentări caricaturale a profetului Mahomed, el poate reacționa la fel de violent și în cazul unei critici sociale care pornește de la ideologia religioasă. Cazul Theo van Gogh stă mărturie în acest sens. Iar dacă conceptul de „critică legitimă” poate avea sens pentru un occidental, este el la fel de ușor de înțeles pentru un musulman, pentru care legea divină este tot una cu legea civilă?

Din cele spuse până acum, consider că jurisprudența examinată nu ne poate oferi un criteriu clar pentru decizii în astfel de situații. Deciziile pot varia de la un caz la altul, în funcție de țară, de actorii implicați, de detaliile cazului respectiv etc.

Pe de altă parte, dacă judecăm cazul *Charlie Hebdo* prin prisma deciziei etice, judecata se poate face doar în raport cu valorile societății franceze. Deși reglementările deontologice interzic incitarea la ură pe criterii rasiale, etnice sau religioase totuși redactorii *Charlie Hebdo* au luat o decizie care vine, în aparență, împotriva unor astfel de prescripții. Ba mai mult, decizia a fost luată după ce au fost informați despre pericolele la care se expun și au fost sfătuiți să nu publice desenele respective. Evident, dacă criteriul deciziei ar fi fost cel politic, ar fi trebuit să renunțe la publicarea desenelor⁴⁷. Însă pentru jurnaliști a contat mai mult faptul că libertatea de

⁴⁶ *Idem*.

⁴⁷ O astfel de decizie politică a fost luată în România, unde președintele Traian Băsescu a avut o convorbire telefonică cu președintele de atunci al Clubului Român de Presă, Cristian Tudor Popescu, în urma căreia au decis că nu este oportun ca presa din România să publice caricaturile apărute în presa daneză. Doru Pop comentează dur această decizie, văzând în ea un simptom al exercitării autoritare a puterii: „Vă imaginați ce înseamnă că doi oameni au decis, într-o conversație privată, ce e bine și ce e rău pentru o întreagă societate? Suntem în cea mai respingătoare formă de manifestare a puterii discreționare, specifică tuturor autoritarismelor, a controlului exercitat indirect asupra libertății.” (vezi D. Pop, *art.*

exprimare este supusă șantajului violenței și au preferat să nu cedeze. Dacă ar fi să judecăm decizia etică a jurnaliștilor de la *Charlie Hebdo*, trebuie spus, din nou, că libertatea de exprimare nu e absolută, așa cum au făcut-o mulți susținători ai lor. Ea este întotdeauna condiționată de moștenirea sa culturală: în cazul de față, este vorba de moștenirea culturală a Franței moderne.

Spre exemplu, Alain Rollat, fost director adjunct al cotidianului *Le Monde* și responsabil pentru formarea deontologică a jurnaliștilor din zona Magrebului, declară că spiritul laic al francezilor a contat în mod decisiv în cazul *Charlie Hebdo*: „Mais la France est une république laïque. Elle respecte toutes les croyances et garantit leur coexistence. Il n'y a pas, chez nous de religion d'Etat. L'Etat est neutre à l'égard des convictions religieuses ou spirituelles. Neutre, pas athée! L'Etat garantit la liberté de conscience à tous les Français, qu'ils soient croyants ou non. Ce principe de la liberté de conscience impose à l'Etat de ne pas intervenir dans les convictions de chacun. Chacun est libre de pratiquer une religion ou non, de croire ou de ne pas croire. Chacun est libre de penser ce qu'il veut, sur n'importe quel sujet, et de l'exprimer librement. Aucun sujet n'est tabou. On peut rire de tout, y compris de toutes les religions et de tous les religieux, au risque de tomber sous le coup des textes législatifs qui punissent les débordements”⁴⁸. Pe de altă parte, dacă în Franța principiile etice sunt condiționate de valorile laice, nu același lucru se poate spune atunci când vorbim despre țările magrebiene. „En matière de déontologie et d'éthique, si les grands principes sont universels, leurs applications sont variables, en effet, suivant les pays, les sociétés, les cultures. [...] La responsabilité sociale du journaliste est telle qu'on ne peut évidemment pas, dans un pays comme le vôtre, où existe une religion d'Etat, rire des religions et des religieux de la même façon qu'on a le droit de le faire dans une république laïque.”⁴⁹ Concluzia e limpede: dacă într-o țară laică avem voie să criticăm și să râdem de valori religioase, nu putem face același lucru într-

cit., p. 94). Spre a-l liniști pe D. Pop, îi reamnitim că și jurnaliștii francezi au fost avertizați de autoritățile politice despre pericolele la care se spunea și sfătuiți să renunțe la publicarea caricaturilor și cu toate astea nu au făcut-o. Așadar, nu cred că în cazul nostru „puterea discreționară” a fost cea care a contat ci, mai degrabă, conformismul social și, poate, și frica jurnaliștilor români.

⁴⁸ Bouchaib Berrada, "*Charlie Hebdo: ce qu'en dit la déontologie des médias*", medias24.com, 19.01.2015, <https://www.medias24.com/MEDIAS-IT/152009-Charlie-Hebdo-ce-qu-en-dit-la-deontologie-des-medias.html>, accesat la 06.05.2017.

⁴⁹ *Idem*.

o țară unde există o religie de stat. Moștenirile culturale diferite au modelat sensibilități diferite față de valorile sociale.

În urma atentatelor, cei de la *Charlie Hebdo* au declarat că renunță să mai facă caricaturi cu Mahomed⁵⁰. Întotdeauna victimele schimbă regulile jocului. Și, cum în cazul de față s-a ajuns de la problema libertății de exprimare la o adevărată confruntare a civilizațiilor, s-a dovedit că în confruntarea directă dintre valorile „slabe” ale Occidentului și cele „tari” ale islamului, cele „tari” ies învingătoare⁵¹. *Charlie Hebdo* a făcut un pas înapoi. Lumea islamică și-a impus regula.

Bibliografie

Cărți:

1. Bocancea, Sorin (coord.), *Je suis Charlie? Regândirea libertății de exprimare în Europa multiculturală*, Editura Adenium, Iași, 2015.
2. Macovei, Monica (îngrijire ediție), *Hotărâri ale Curții Europene ale Drepturilor Omului. Culegere selectivă*, vol. 1 – 3, Editura Polirom, Iași, 2000.
3. Mill, John Stuart, *Despre libertate*, trad. și prefață de Adrian-Paul Ilescu, Editura Humanitas, București, 2014.
4. Mungiu-Pippidi, Alina, *Evangheliștii*, Editura Cartea Românească, București, 2006.

Resurse online:

1. Olivier Beaud, „Retour aux sources. Comment le juge a arbitré entre deux libertés dans le jugement *Charlie Hebdo*”, *lareprise.fr*, 27 februarie 2015, <http://lareprise.fr/la-liberte-religieuse-apparait-necessairement-au-second-plan-olivier-beaud/>.
2. Bouchaib Berrada, "*Charlie Hebdo*: ce qu'en dit la déontologie des médias", *medias24.com*, 19 ianuarie 2015, <https://www.medias24.com/MEDIAS-IT/152009-Charlie-Hebdo-ce-qu-en-dit-la-deontologie-des-medias.html>.
3. Andrei Cornea, „Simboluri religioase”, *revista22.ro*, 19 ianuarie 2007,

⁵⁰ „*Charlie Hebdo* nu va mai publica caricaturi, de acum înainte, ale profetului Mahomed”, *mediafax.ro*, 19.07.2015, <http://www.mediafax.ro/cultura-media/charlie-hebdo-nu-va-mai-publica-caricaturi-de-acum-inainte-ale-profetului-mahomed-14612265>, accesat la 06.05.2017.

⁵¹ Folosesc aici conceptul de valoare „slabă” în sensul propus și teoretizat de filosoful italian G. Vattimo (vezi „Dialectică, diferență, gândire slabă”, în G. Vattimo – Pier Aldo Rovatti (ed.), *Gândirea slabă*, Ed. Pontica, Constanța, 1998, pp. 10-25). În aceste sens, o democrație modernă se bazează pe valori politice „slabe”, comparativ cu un regim politic dintr-o societate tradițională.

<http://revista22online.ro/3393/.html?r1=http%3A%2F%2Frevista22.ro%2F3393%2F.html>.

4. Marinela Cioroabă & Elena-Delia Apopi, „Libertatea creației artistice și protecția sentimentelor religioase”, *juridice.ro*, 10 iulie 2010, <https://www.juridice.ro/113233/libertatea-creatiei-artistice-si-protectia-sentimentelor-religioase.html>.

5. Ion Cristoiu, „O imbecilitate moțată. Solidarizarea cu cei de la *Charlie Hebdo*”, 11 ianuarie 2015, <http://www.cristoiublog.ro/gindul-de-duminica-11-ianuarie-2015-2/>.

6. Alina Mungiu-Pippidi, „Războaiele nesfinte. Mohamed și *Evangheliștii*”, *revista22.ro*, 15 februarie 2006, <http://revista22online.ro/2455/.html?r1=http%3A%2F%2Fwww.revista22.ro%2Fra zboaiele-nesfinte-mahomed-si-evanghelistii-2455.html>.

7. Florin Oprescu, „Eu nu sunt Charlie. Miercuri, voi veți mai fi Charlie?”, *ziare.com*, 10 ianuarie 2015, <http://www.ziare.com/international/atentat-paris/eu-nu-sunt-charlie-miercuri-voi-veti-mai-fi-charlie-opinii-1342393>.

8. Alexandra Pelle, „Povestea *Charlie Hebdo* sau râsul de blasfemie”, *gandul.info*, 07 ianuarie 2015, http://www.gandul.info/international/povestea-charlie-hebdo-sau-rasul-de-blasfemie-13753405?fb_comment_id=766374983432620_766400956763356#f23074e5624e99c.

9. Marius Stan, „Caricaturile profetului. Arc peste timp...”, *contributors.ro*, 07 ianuarie 2015, <http://www.contributors.ro/global-europa/caricaturile-profetului-arc-peste-timp/>.

10. Daniela Stoican, „*Charlie Hebdo*, publicația care a ajuns ținta unui atentat sângeros după o istorie de ofense aduse lumii musulmane”, *zf.ro*, 07 ianuarie 2015, <http://www.zf.ro/business-international/charlie-hebdo-publicatia-care-a-ajuns-tinta-unui-atentat-sangeros-dupa-o-istorie-de-ofense-aduse-lumii-musulmane-13753623>.

11. „Art. 13 din Legea cultelor motiv de dispută la CEDO”, *hotnews.ro*, 5 ianuarie 2007, <http://www.hotnews.ro/stiri-arhiva-1131073-art-13-din-legea-cultelor-motiv-disputa-cedo.htm>.

12. „Le jugement de l'affaire *Charlie Hebdo*”, *maitre-eolas.fr*, 22 martie 2007, <http://www.maitre-eolas.fr/post/2007/03/22/580-le-jugement-de-l-affaire-charlie-hebdo>.

13. „Cum au ajuns caricaturile cu profetul Mahomed să stârnească furia musulmanilor”, *adevarul.ro*, 23 iulie 2011, http://adevarul.ro/international/in-lume/foto-ajuns-caricaturile-profetul-mahomed-starneasca-furia-musulmanilor-1_50b9ffb17c42d5a663aee536/index.html.

14. „Cele mai controversate caricaturi ale săptămânalului *Charlie Hebdo*”, *mediafax.ro*, 08 ianuarie 2015, <http://www.mediafax.ro/cultura-media/cele-mai-controversate-caricaturiale-saptamanalului-charlie-hebdo-foto-13754367>.

15. „*Charlie Hebdo* și războiul pentru civilizație”, *artapolitica.ro*, 27 ianuarie

2015, <http://artapolitica.ro/2015/01/27/charlie-hebdo-si-razboiul-pentru-civilizatie/>.

16. „*Charlie Hebdo* nu va mai publica caricaturi, de acum înainte, ale profetului Mahomed”, [mediafax.ro](http://www.mediafax.ro/cultura-media/charlie-hebdo-nu-va-mai-publica-caricaturi-de-acuminainte-ale-profetului-mahomed-14612265), 19 iulie 2015, <http://www.mediafax.ro/cultura-media/charlie-hebdo-nu-va-mai-publica-caricaturi-de-acuminainte-ale-profetului-mahomed-14612265>.

17. <https://www.paginademedi.ro/2015/01/jurnalistii-romani-despre-atacul-de-la-charlie-hebdo-ctp-o-atitudine-inconstienta-neprofesionala-a-acestor-jurnalisti-de-la-saptamanalul-satiric-visniec-franta-is>.

18. <http://www.gandul.info/international/publicatia-franceza-charlie-hebdo-victima-unui-atac-in-2011-scandalul-caricaturilor-cu-profetul-mahomed-13752486>.

19. <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/wingrove-v-united-kingdom/>.

20. <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/i-a-v-turkey/>.